

28. YILINDA HOCALI KATLIAMINDAKİ BELGESEL FOTOĞRAFLARIN TARİHİ KANITLIĞI VE BASIN MENSUPLARININ TANIKLIĞIYLA DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuğba ÜREKLİ*

Öz

Görsel imgelerin, onu görenlerin üzerinde hem kısa hem de uzun vadede güçlü etkiler bıraktığı bilinmektedir. Savaş fotoğrafları, dünyanın bir köşesinde yaşananlara ilişkin haber alma özgürlüğünden çok daha fazlasını ifade ederler. Bu fotoğraflar, neyi ne zaman göstermesi gerektiğine karar veren sistemin ölçüleri içinde yalnızca şiddeti kaydetmenin değil, aynı zamanda tanımlamanın da bir yoludurlar.

Bu çalışmanın amacı, savaşın ve toplumsal faciaların kanıtı olarak fotoğrafın, toplum üzerindeki etkisi ve toplumsal bilinç oluşturmada nasıl bir rol üstlenebileceğine vurgu yapmaktır. Özellikle savaşa dair olayın yansımaları olarak geçmişe ait fotoğraflar, aynen yazılı belgeler gibi birer “arşiv kaydı” ve “kanıt” olarak değerlendirilebilirler ki, bu hiç de küçümsenecek bir işlev değildir. Ancak bu fotoğrafları sergilemenin ve onlara bakmanın bunun ötesinde ne gibi anlamları ve rolleri olabilir? Asıl üzerinde durulması gereken sorun budur.

Dünya, 25 Şubat 1992 Hocalı katliamını, bir hafta geçtikten sonra fotoğrafların basında yer almasıyla öğrenmiş, olayın vahim boyutu ancak bu fotoğraflarla anlaşılmuştur. Buradaki ilk görüntüleri kaydedenlerden birisi ise, Azerbaycanlı basın mensubu Cengiz Mustafayev ile Milliyet gazetesi muhabiri Rehber Beşiroğlu olmuştur. Bu fotoğraflar, katliamları yaşayıp sağ kurtulmaların bile sözlü ya da yazılı anlatımlarından daha fazla detayı yansıttığı için çok etkili olmuştur. Haber amaçlı ve dünyaya duyurmak üzere tespit edilen bu fotoğraflar, tanıklarıyla birer “kanıt” ve “gerçeğin” ifadesidir. Öte yandan, tanıkların ifadeleriyle de örtüşen bu fotoğraflar, katliama sebebiyet verenlerin nasıl bir ruh hali içinde olduklarını da yansıtmaktadır. Dolayısıyla, 21. yüzyılda sürekli örtbas edilmeye çalışılan bu faciayı “ifşa” eden fotoğrafların, çok boyutlu sorgulamaıyla, insanlık tarihinin ortak vicdanı olarak bir kez daha tarihe kaydedilmesi, hatta “delil” olarak kullanılması zaruridir.

Anahtar kelimeler: Hocalı, Karabağ, Azerbaycan, Rusya, Ermenistan, Rehber Beşiroğlu, Cengiz Mustafayev, Fotoğraf.

* Grafik Tasarım Uzmanı.

The Documentary Photographs As Historical Proofs Of The Khojaly Massacre And The Assessment Of The Event By The Witnessing Of The Journalists In Its 28th Anniversary

Abstract

It's a well-known reality that visual images have both short and long term effects upon the onlookers. War photos express more than the freedom of speech regarding the events that occur all over the globe. In the extent of the system that imposes what and when to show, those war photos are not only the tool to record the violence but also to define it.

The aim of this paper is to stress upon the effect of photography on the society as a means of creating social conscience about war and other disasters. Especially in respect to the concept of war photography can serve as written documents like the archival records and can be accepted as proofs; and that cannot be disregarded. However, there is another point that deserves more attention: What other meanings and roles does a photograph have apart from being exhibited and seen.

The world could know the Khojaly Massacre (February 25, 1992) only after a week as the photos of the mass murder featured by the press, and the horrible extent of the event was thus understood. Two of the first journalists taking the first shots were Cengiz Mustafayev of Azerbaijan and Rehber Besiroglu of Turkey, from Milliyet paper. Those photos were more effective than the narratives of the surviving victims of the massacre. The photos that were taken to be disseminated as news for the world are claimed to be "proofs" and the "reality" itself. On the other hand, matching with the accounts of the victims, those photos also reflect what kind of a mood the perpetrators were in. So, it is important for those photos -as a common conscience of the world and disclosing the tragedy that is still tried to be whitewashed in the 21st century- to be seen and used as proofs.

Keywords: Khojaly, Karabakh, Azerbaijan, Russia, Armenia, Rehber Besiroglu, Cengiz Mustafayev, Photograph.

Giriş:

Belgesel Fotoğrafların Kanıtlanabilirliği ve Toplumsal Bilinç Oluşturmadaki Gücü

Bu çağda, toplumsal olayları, diğerlerinden farklı olarak fotoğraflamak, onları bu malzemelere dayanarak analiz etmek ve açıklamak büyük önem taşımaktadır. Birçok sosyoloji uzmanı, görsel malzemelerden fotoğrafı "belgesel kant" ya da "arşiv belgesi" olarak kullanmayı, onların daha detaylı analizlerini yapmaktadırlar. Yine fotoğrafçıların da, çağdaş sorunlara ilgi duydukları; göç, yoksulluk,ırka dayalı sosyal huzursuzluk insanları heyecanlandıran ve eyleme geçiren fotoğraflar kaydettikleri bilinmektedir. Esasında bu tür fotoğrafçılık geleneğinde, tipik bir şekilde kötülüklerin "teşhiri" ve bunları düzeltmek için bir "davet" vardır. Fotoğrafçılar yalnızca insan hakları hareketine katılmayıp, savaşları da belgelemişlerdir.¹

Bu çalışmanın amacı, savaşın ve toplumsal faciaların kanıtı olarak fotoğrafın, toplum üzerindeki etkisi ve toplumsal bilinç oluşturmada nasıl bir rol üstlenebileceğine vurgu yapmaktır. Yalnız günümüzde, savaşı yansıtan görüntülerin, profesyonelce kurgulanarak görüntü-mesaj ilişkisini istenen yönde sağlayacak şekilde manipüle edilmekte olduğunu da göz ardı etmemek

¹ Howard Becker, "Photography and Sociology", *Studies in the Anthropology of Visual Communication* 1, Northwestern University Press, Evanston 1974, s. 14.

gerekir. Böylelikle oluşturulmuş imaj, belirli ölçüde gerçekliğin yerine geçer ve giderek gerçeklikten daha üstün bir hale gelmektedir.²

Sosyolojik araştırma sürecinde fotoğraf, sosyal bilimcilerin toplumu anlama ve tanımlama çabasında geniş bir araştırma ortamı sağladığı açıktır. Fotoğraf tarihi içerisinde toplumcu belgesel fotoğraf türleri, görüntülerle çalışmayı amaçlayan sosyologlar için temel kaynaklar olarak ele alınmaktadır. Sosyal yaşamın birçok alanına ilişkin ve özellikle modernizmin yarattığı toplumsal problemlere odaklı bu tür fotoğraflar, sosyal bilim araştırmalarında referans olmaktadır. Çünkü bu tür görüntüler, yoruma ve analize açık kaynaklar olarak, sosyal bilimlerin klasik araştırma yöntemlerine farklı açılımlar getirmekte, eleştirileri zenginleştirmekte ve disiplinlerin ortak bilgi üretimine bir zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, sosyolojik araştırmalarda yaygın kullanımlarının yarattığı ortamın zenginliği ve gündelik hayatın adeta bir parçası haline gelmesi, bu konunun önemini daha da arttırmaktadır.

Sosyolojik araştırmalarda kitle iletişim araçlarında önemli bir işlevi olan fotoğraf, geçmişte yaşanan olayların hatırlanmasında kitlelere tanıklık eder; hatta yansıttığı ve hatırlattığı olaylar üzerinde, yaşananlara ilişkin insanları düşünmeye sevk eder, kitlelerin bakış açılarını değiştirebilir. Öyle fotoğraflar vardır ki toplumsal sorunlara dikkat çekme ve çözüm üretmede adeta birer simge olmuşlardır.³

Fotoğraflar, aynen yazılı belgeler gibi birer arşiv kaydı ve “kanıt” olarak değerlendirilebilir ki, bu hiç de küçümsenecek bir işlev değildir. Özellikle savaşa dair fotoğraflar, olayın yansımaları olarak geçmişe ait kanıtlar ve belgelerdir. Ancak bu fotoğrafları sergilemenin ve onlara bakmanın bunun ötesinde ne gibi anlamları ve işlevleri olabilir? Asıl üzerinde durulması gereken sorun budur. Toplumcu belgesel fotoğrafın en etkili kullanım alanlarından biri, insanı insana anlatma, çağdaş insanlık sorunlarına eğilme ve bu sorunlar konusunda bilinç uyandırma işlevidir.⁴ Fotoğraf, kamuoyunun farkında olması gereken kritik konulara dikkati çekerek bir dürtü uyandırır.

Ö. Yurdalan, belgesel fotoğrafı, “fotoğrafçının kendisini de içine katarak tuttuğu kayıtlara işaret eder. Gerçeğin görünümüne bağlı kalarak hayattan alıntılar yapar ve bunları anlamlı bir bütünlük haline getirerek tanıklık üzerinden hikâye kurar” şeklinde tanımlamaktadır. Yani, fotoğraf sadece nesnel bir kanıt değil, fotoğrafçının tanıklığının da kanıtı olarak bir anlam ifade etmektedir: “Ben bunu böyle gördüm” demektir. Bu nedenle her fotoğraf, gerçekliğin öznel algısının, fotoğrafçının kültürel, estetik, siyasi, etik varoluşuyla ortaya çıkarak belirginleşen ifadesidir.⁵

² Piotr Sztomka, *Vizualnaya Sotsiologiya Fotografiya Kak Metod Issledovaniya (Görsel Sosyoloji - Araştırma Yöntemi Olarak Fotoğrafçılık)*, Moskova 2007, s. 8.

³ Sosyolojik araştırmalarda fotoğrafın rolü ve etkisi konusunda bkz. Tuğba Ürekli, *Sosyolojik Araştırma Sürecinde Toplumcu Belgesel Fotoğrafın Kullanımına Bir Örnek; Hocalı Katliamı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Isparta 2013.

⁴ A. Beyhan Özdemir, *Toplumsal Bilincin Oluşmasında Belgesel Fotoğrafın Önemi*, <http://www.belgeselfotograf.com/aid=14.phtml>

⁵ Özcan Yurdalan, *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2007, s. 59.

Fotoğraflardan geniş ölçüde yararlanan kurumların başında basın gelmektedir. Toplumun olaylar hakkında bilgi sahibi olmasında önemli rolü olan yazılı basının, fotoğrafın icadından ve gazetelerde basılabilir gelişime ulaşmasından sonra inandırıcılık gücü artmıştır. Basındaki fotoğraflar, olayların birer kanıtı olarak yer almaktadırlar, okuyucuya bilgiler görüntülü olarak iletilmektedir. Gazete okumak demek bir anlamda görüntüleri de okumak demektir.⁶ Belgesel fotoğraf, basın fotoğrafçılığı ve foto röportaj gibi kavramlar, benzeri yolları izlediklerinden sıklıkla birbirlerinin yerlerine kullanılan kelimelerdir, ancak anlamlarında ve amaçlarında farklılıklar vardır. Bunlara ilişkin ortak görüş, basın fotoğrafçısının basılı sayfa aracılığıyla geniş bir izleyici kitlesiyle iletişim kuran bir belgesel fotoğrafçı olduğu, ancak tüm belgesel fotoğrafçıların basın fotoğrafçısı olmadıkları yolundadır.⁷

Fotoğrafların yanlarında yer alan metinler, izleyicileri fotoğrafları nasıl anlamaları gerektiği konusunda yönlendirir. Açıktır ki, söz konusu olan acının, vahşetin, savaşın, yoksulluğun fotoğrafları “gerçek” fotoğrafların gösterdiğinden çok daha karmaşıktır. Gördüğümüzü ve fotoğrafların kanıtladığı şeyleri anlamaya çalışmak, bu gösterilen olgulara kimlerin sebep olduğunu ve çoğu zaman da devletlerin şiddet araçlarının ve yöntemlerinin rolünü kavramayı gerektirir. Böyle bir sorgulama yapılmadığında, fotoğraflar sadece insan doğasının ve hayatın kötü ve acı verici yanlarını hatırlatan bir başka imgeye düşebilirler. Sontag’a göre bunun nedenlerinden biri, fotoğrafların bize “enformasyonla dolup taşan bir çağda, bir şeyi kavramanın hızlı bir yolunu ve onu hatırdan tutmanın yoğunlaşmış bir formunu sunmalarıdır.”⁸

Belgesel fotoğrafın bir alt başlığı olan savaş fotoğrafının kanıt olarak kullanımını önemlidir. Savaşların algılanması, anlaşılması, savaşa karşı toplumsal bir bilinç oluşturulmasında savaş fotoğraflarının rolü büyüktür ve fotoğraf tarihinde çokça örnekleriyle doludur. Ken Light bu durumu, “en başarılı belgesel fotoğrafçılar, savaşları ve zaferleri anlatan antik dönem öykücülerinin işlevlerini üstlenmişlerdir; günümüzde ise bunu fotografik görüntüler aracılığı ile yapıyorlar” şeklinde ifade etmektedir.⁹

Savaş fotoğrafları, dünyanın bir köşesinde yaşananlara ilişkin haber alma özgürlüğünden çok daha fazlasını ifade ederler. Bu fotoğraflar, neyi ne zaman göstermesi gerektiğine karar veren sistemin ölçüleri içinde yalnızca şiddeti kaydetmenin değil, aynı zamanda tanımlamanın da -özellikle savaş deneyimi yaşamamış insanların gözünde- bir yoludurlar. Ayrıca bu tür görüntülerin, herkes tarafından eşit bir şekilde ya da en azından insanî refleks olarak savaşın korkunçluğunu, vahşetini tasvir eden görüntüler biçiminde algılandığını da söyle-

⁶ Feyyaz Bodur, “Fotoğraflarla Siyasal Propaganda: 21 Temmuz 2007 Tarihli Gazetelerde Siyasi Partilerin Propaganda Amaçlı İlanlarında Kullandıkları Fotoğraflardaki Söylemler”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2007, s. 41.

⁷ Ken Light, “Sosyal Belgesel Fotoğrafçı”, çev: Merter Oral, *Toplumbilim*, Sayı: 19, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 14-15.

⁸ Susan Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, çev: Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 21-22.

⁹ Light, “Sosyal Belgesel Fotoğrafçı”, s. 13.

mek mümkün değildir. Çünkü bu tür görüntülere bakan gözün savaşın hangi tarafında durduğu, o görüntülerin yaratacağı etkiyi de belirleyecektir. Parçalanmış insan bedenleri, kimileri için vahşet görüntüleri olabilirken, kimileri için haklı davasının kanıtı olabilirler ya da çoğunlukla yapıldığı gibi görüntülerin sahte olduğu iddia edilerek gruplar kamuoyunda aklanmaya çalışılabilir.¹⁰

Bütün bunlara rağmen savaş görüntülerinin, hafızamızda savaşa dair belli bir yargı oluşturmadaki rolleri göz ardı edilemez. Dünyanın herhangi bir köşesinde yaşanan savaşa ve insanlık dramına dair hiçbir bilgileri olamayan ve daha önce herhangi bir savaş deneyimi bulunmamış insanların düşünceleri, onlara ulaşan görüntüler vasıtasıyla kurulmaktadır. Savaşla ilgili fotoğraflar bir yanıyla, insafsızca, haksız ve giderilmesi gereken bir acıyı sergilerken; öbür yanıyla dünyanın o köşesinde böyle bir felaketin gerçekten yaşandığını doğrular.¹¹

Olanlar ve nedenleri unutulur, geriye hafızalarda sabitlenmiş imgeler kalır. Tüm bu nedenlerle, fotoğrafların belgelerin ve sözlü tanıklıkların birlikte sunulması bu durumda önem kazanmaktadır. Fotoğraflar ve sözlü tanıklıklar, saldırıya maruz kalanların ve o gün yaşananlara tanıklık edenlerin deneyimlerini duymamızı ve biraz olsun hayal edebilmemizi mümkün kılarken, kitap şeklinde yayınlamak, fotoğraflarda ve belgelerde bulunan kanıtlarla desteklenerek tüm bunları anlamlandıracak bir çerçeve sunar.

Sontag, “eğer fotoğrafına baktığımız acıya, adaletsizliğe hemen müdahale etme şansımız yoksa fotoğrafların gösterdikleri geçmişte kalmışsa veya olduğumuz yerden uzakta gerçekleşiyorsa-bunun ne anlamı vardır?” diye sorar. Cevabı, düşünmektir; tüm bunların yaşandığı ve yaşanmaya devam ettiği bir dünyada yaşadığımızın farkında olmak, teşhir edilen ya da “ifşa” edilen suçlara sebep olanlar ve bunların nasıl durdurulabileceği üzerine düşünmektir. Dolayısıyla, bu zamana kadar bilinmeyen fotoğrafların gün ışığına çıkmasının harekete geçirdiği şok dalgalarıyla birlikte, daha uzak geçmişe bakışımızın kurulmasına ve gözden geçirilmesine katkıda bulunurlar.

İçinde bulunduğumuz yüzyılda dünya medyasında yer alan ya da almayan, görüntülenmeyen savaşlar, şiddet olayları, katliamlar yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bu olayları yansıtan pek çok belgesel nitelikli fotoğraflar görmezlikten gelinmektedir. Olayların kanıtları sayılan fotoğraflardan bir kısmı ortaya çıksa da diğerleri, ortaya çıkacakları güne kadar görünmezliklerini sürdürmüşlerdir.

Bu bağlamda elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak böyle bir çalışmanın yapılmasının en önemli nedeni, kamusal alanda tespit edilen bu fotoğrafların varlığına dikkat çekmek ve dolayısıyla herhangi bir şekilde “yok olmalarını” engellemektir. Bu “ifşa” etmek ve başkalarını da “tanık” olmaya davet ederek fotoğrafların örtbas edilmelerini önleme arzusundan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, “Tanıklarıyla Hocalı Katliamı Fotoğrafları” büyük trajedilerde insanlığın ortak vicdanı olarak tarihe kayıtlar düşen belgesel fotoğraflardır.

Çünkü dünya Hocalı katliamını, olayın üzerinden bir hafta geçtikten sonra fotoğrafların basında yer almasıyla öğrenmiş, olayın vahim boyutu ancak bu

¹⁰ Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, s. 7-12.

¹¹ Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, s. 72.

fotoğraflarla anlaşılıştı. Buradaki ilk görüntüleri kaydeden ise, Azerbaycanlı basın mensubu Cengiz Mustafayev ile Rehber Beşiroğlu olmuştur. 21. yüzyılda, sürekli örtbas edilmeye çalışılan toplumsal katliamı “ifşa” eden bu fotoğraflar, sorgulamaya tabi tutularak, insanlığın ortak vicdanı olarak bir kez daha tarihe kaydedilmelidir. *Bazen bir fotoğraf bin kelimeye bedeldir.* Kanıt niteliği taşıdığı için fotoğraf ve tüm katliama ait fotoğraflar sosyolojik araştırmada oldukça önemlidir.

Dağlık (Yukarı) Karabağ Üzerinde Ermeni İddiaları ve İşgal Politikası

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ Savaşı'nın birçok boyutu bulunmakla birlikte, insan hakları ihlalleri diğer boyutlarını geride bırakmış olup bu süreçte çok acı olaylar yaşanmıştır. Tarih boyunca Türklerin yaşadığı bir mekân olarak bilinen bu bölgeyi Ermenistan'ın işgal etmesiyle birlikte binlerce insan mülteci durumuna düşmüş, yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu olayları belgeleyen çok sayıda fotoğraf bugün bulunmakla birlikte, daha pek çok fotoğrafın ortaya çıkabileceği de düşünülmektedir.

Dağlık (Yukarı) Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan ve İran arasında önemli bir geçit noktasında bulunan yerleşim yeridir. Coğrafi konumu ve stratejik önemi dolayısıyla, bölgedeki güçlerin ele geçirmek için tarihin hemen her safhasında sürekli mücadele verdiği, savaşlar yaptığı bir bölge olmuştur. Elde edilmesi veya elde tutulması uğruna savaşların yaşandığı Dağlık Karabağ'da verilen mücadele, Ermeni nüfusunun bölgeye yerleştirilmesi şekline dönüşmüştür. Rusların desteğini almayı başaran Ermeniler, adım adım bölgeye hâkim olmaya ve Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan Azerbaycan Türkleri'nin anavatanlarından sürgün edilmesi şeklinde yeni bir boyut kazanmıştır.

19. yüzyılın sonlarında, Anadolu'da başlayan Ermeni terör olayları, 20. yüzyılın başlarında Kafkasya'da da etkili olmuştur. 1905 Rus ihtilali sonrasında, Ermeniler, Kafkasya bölgesinde tek hâkim unsur olarak bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak amacıyla Türklere karşı silahlı mücadele başlatmışlardır. 1905 Rus ihtilali sonrasında Ermeniler ile Türklere arasında Bakü'de çatışmalar yaşandı. Bakü'den sonra Suçi'de meydana gelen çatışmalar artık küçük çaplı çatışmalar olmaktan çıkmış, Ermeni katliamı boyutuna varan saldırılar almış; çok sayıda Türk öldürülmüştür. Ermeni saldırıları Bakü'den sonra, Erivan, Nahçıvan, Gence, Tiflis, Şuşa ve Karabağ'a sıçramıştır. Bakü'den sonra Türklere karşı en büyük saldırı ise Karabağ ve Şuşa'da olmuştur. 1905-1907 yılları arasında Erivan ve Gence'ye bağlı 200 köy Şuşa Zengezur, Cebrail bölgelerinde çok sayıda köy Ermeniler tarafından yakılmıştır.¹²

1918'de Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Azerbaycan hükümetinin ilk icraatlarından birisi de, Birinci Dünya Savaşı'nın baş-

¹² Cemil Ünal, “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan Olayları”, *Azerbaycan Türk Kültür Tarih Dergisi*, Azerbaycan Türk Kültürü Derneği Yayınları, (Ocak-Mart 1988), Ankara, s. 36; Dursun Yıldırım - M. Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 12 vd.; Elnur Ağaoğlu, “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırım Günü”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, c. 11, Ankara 2001, s. 1031.

langıcından itibaren Ermeniler tarafından Türklerin can ve mallarına yönelik saldırıları araştırmak üzere bir kurul oluşturulmasıdır. Bu kurulun görevi, Ermeniler tarafından Müslümanlara yönelik yağma ve katliam faaliyetlerinin tamamının kaydedilmesi, suçlu ve sorumluların tespiti ile bu tür faaliyetlerin hangi şartlar altında yapıldığının belirlenmesi şeklinde açıklanmıştır.¹³

18 Mart 1918'de ateşli silahlarla donanmış binlerce kişiden oluşan Ermeni çeteleri, Bakü'de Müslüman mahallelerine saldırarak yaklaşık 11 bin Müslümanı öldürmüşlerdir. Kadınlara tecavüz edilmiş, göğüsleri kesilmek suretiyle çok ağır işkenceler yapılmıştır. Çocuklar, süngülerin uçlarına takılarak öldürülmüşlerdir. Mahalleleri, devlet binaları, oteller, gazeteler ateşe verilmiştir.¹⁴

1918-1920 yılları arasında, gerek Azerbaycan ve gerekse Ermenistan sınırları içerisinde Ermeni saldırılarına maruz kalan yüz binlerce Müslüman yüzyıllardır yaşadıkları yurtlarını terk etmişlerdir. Göç sırasında da, Ermeniler saldırmışlar, Gümrü yakınlarında kadın ve çocuklardan oluşan 3 bin kişilik göç kafilesi Ermenilerce katledilmişlerdir.¹⁵

1918'de Ermeni saldırılarında on dört kişilik bir ailenin katledilmesi ve insanların göğüsleri, burunları ve kulaklarının kesilmesi, kadınlara insanlık dışı vahşetin uygulandığına dair Ermeni olayları hakkında Fevkalâde Soruşturma Kurulu'nun raporlarında yer almıştır. Yine Ermenilerce esir alınıp zorla Erivan'a götürülen Müslüman kadın ve kızların çirkin ve küçük düşürücü hakaretlere uğradıklarına dair belgeler vardır.¹⁶

Bu dönemde Ermenistan'ın Karabağ ve Nahçıvan'ı işgal ettiği dramın ilk perdesinden pek bahsedilmez. Ermeni vahşetinin en kötüsü, kırk köyün yok edildiği, Zangezur'da görülmüştür. Kanlı ve acımasız saldırılar, 1920 kışının sonuna kadar devam etmiştir. Bundan sonra ise Bolşevik idaresi bölgeye hâkim olmuştur.¹⁷ 1920'de Sovyet Kızıl ordusu Azerbaycan'ı işgal etmiş, sonra da Ermenistan ve Gürcistan'ı kontrolü altına almıştı. Bu Bolşevik döneminde, iktidar çevresinde özellikle Ermeniler faaliyet gösteriyorlardı.¹⁸

Dağlık Karabağ, birkaç ay içindeki çatışmalarda tümüyle Ermenilerin eline geçecek noktaya nasıl geldi? sorusu üzerinde durmak ve nedenlerini açıklamak gerekir. İşin bu noktaya gelmesinin birkaç ciddi nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Ermenilerin 1988 yılından bu yana yoğun bir şekilde silahlanması ve düzenli bir ordu kurmasıdır. Burada gözden kaçırılan nokta ise, 1988 depreminden sonra Ermenistan'a Batı'dan Fransa'dan ve tahminen Amerikan Ermeni lobisi tarafından insani yardım kisvesi altında silah aktığı ve silah-

¹³ Zafer Atar, Kurtuluş Demirkol, "Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, (Mart 2015), Manisa, s. 278 vd.

¹⁴ Mart Katliamı hakkında bkz. Abdülhaluk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1985, s. 243-257.

¹⁵ Vilayat Çuliyev, *Azerbaycan'da Ermeni Zulmü*, Ozan Neşriyat, Bakü 2001, s. 22.

¹⁶ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Ankara 2001, s. 27, 59-61.

¹⁷ Erich Feigh, *Gerçekleri Resimlerle Ortaya Çıkartıyor-Ermeni Mitomonyası*, çev. Can Ceylan, 2007, s. 125.

¹⁸ Mecbure Eroğlu, *Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, Köksav Yayınları, Ankara 1999, s. 23.

lanmasının büyük kısmını bu şekilde yaptıdır. İkinci önemli unsur, bölgede bulunan eski Sovyet ordusuna mensup birliklerin dağılması ve başıboş kalmasıdır. Bu arada, eski Sovyet ordusundan Ermenilere cephanelerden silah satışı dahi yapıldığı anlaşılmıştır.¹⁹ Hatta Sovyet tanklarının bile satıldığı iddiaları da vardır. Başka bir ifadeyle, Ermeniler iki yıldır sürekli silahlanarak, bu saldırı için hazırlanmışlardır.

Ermeniler, bundan sonra, siyasi-ideolojik propaganda enformasyon savaşları alanında sistematik bir etkinlik sergilemeye çalışmışlardır. Ülkede halkı, milli ideoloji çerçevesinde birleştirmek, Azerbaycan'a karşı toprak iddialarının tarihi ve hukuki açıdan dayanaklarını belirlemek, çeşitli ülkelerde yerleşen Ermeni diasporalarının²⁰ güçlerini verimli olarak kullanmak suretiyle Karabağ Ermenilerini bağımsız olarak sunmak, bu ideolojik faaliyetin en önemli noktalarıdır.²¹

18 Kasım 1987'de Fransa'da Gorbaçov'un baş ekonomik danışmanı olan Aganbekyan'ın "Dağlık Karabağ Ermenilerindir ve bu topraklar Ermenistan'a katılmalıdır" şeklinde ilk defa açık bir beyanatta bulunması Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki sürtüşmeyi başlatır. Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler topyekün katıldıkları mitinglerde, Karabağ'ın Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu şeklinde bir karar kabul ederler. Bundan sonraki aşamalar Ermenilerin Karabağ'ı merkezden ele geçirme faaliyetleridir. Ermeni gönüllüleri tarafından oluşturulan silahlı grupların Karabağ'a yerleştirilmesinden sonra Gorbaçov'un 25 Temmuz 1990'da, SSCB kanunları dâhilinde olmayan silahlı grupların kurulmasını yasaklayan ve silahların kanunsuz olarak saklanması halinde bunlara el konulmasını içeren bir kanunu yayınlamasıdır. Bu kanunla birlikte derhal Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde av silahlarına varıncaya kadar toplanmış ve böylece savunmasız hale getirilmiştir. Dağlık Karabağ'da ise bu kanunun uygulanması Rus askerleri tarafından yapılmıştır. Bu arada Azerbaycan'da Ayaz Niyazi Muttalibov, 24 Temmuz 1990'da Azeri ve Ermeni köyleri arasında barış anlaşması imzalanmasını teklif etse de Ermeniler buna yanaşmayınca bir anlaşma zemini oluşturulamamıştır.²²

1990 yılı boyunca Ermeniler, birtakım eylem faaliyetlerde bulunurlar, ardından saldırılarını doğrudan Azerbaycan Türklerine yöneltirler; otobüs baskınlarından, yolların kesilmesine kadar her tür teröre başvururlar. Bu dönemde yaşananlar savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir. Ermeni devleti ise terörizmi bir devlet politikası haline getirmiş ve bu amaçla birçok terörist teşkilat kurulmuş, her yönüyle desteklenmiştir. Rus askerleri tarafından da desteklenen Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Türk köylerini işgal etmeye başlarlar; Tuğ, Hocavend, Kerkicihan, Yukarı Divanalılar, Todan, Cemilli, Meşeli, Nebiler, Güneşli, Malıbeyli, Karadağlı, Yukarı Veyselli'yi ele geçirirler.

¹⁹ *Milliyet*, 3 Mart 1992, s. 1.

²⁰ Diasporanın anlamı: 1. Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer. 2. Herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu, kopuntusu.

²¹ Fuad Hasanoglu, "Ermenistan, Azerbaycan, Dağlık Karabağ İhtilafı ve Bilimsel Yönleri", *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF 2011, s. 112.

²² Nesrin Sariahmetoğlu, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011, s. 80-82.

1991'in sonlarında SSCB'nin çökmesi sonucu post-Sovyet mekânında oluşan yeni jeopolitik ortamda, Ermeniler resmen Azerbaycan'a karşı savaş başlatmışlar, öncelikle Dağlık Karabağ'da Türklerin yaşadığı topraklar işgal edilmiştir. 15 Ocak 1992'de Kerkicihan, 10 Şubat'ta Malibeyli ve Kuşçular köyü işgal edildikten sonra Hocalı ve Şuşa'nın abluka çemberi daraltılmaya başlandı. Ermeniler tarafından Şubat'ın ortalarında, Dağlık Karabağ'ın köy ve kasabaları tamamen işgal edildi.²³

Azerbaycan Türkleri'nin durumuna gelince, Muttalibov'un Moskova'ya güvenmesi nedeniyle ciddi bir hazırlık ve tedbirler alınmadığı anlaşılıyor. Halkın cephesi milislerinden başka Dağlık Karabağ'da çarpışma olmadığı gibi, bu dönemde organize güç oluşturulması çabası da yoktur. Hatta Muttalibov, bu dönemde, Azerbaycan'ın karışması ve iç savaş çıkmasından korkmuştur.²⁴

Ermenilerin tarihi süreçte görülen ve belgelerle de sabit olan terör faaliyetleri Hocalı'da tekrarlanmıştır. Hocalı olayları, Karabağ Savaşı'nın ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir.

Hocalı Soykırımı

Hocalı soykırımı, 25 Şubat 1991'de Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde Hocalı kentinde yaşanmış olup, çok sayıda sivilin, kadın, çocuk, bebek demeden Ermeniler tarafından katledilmesi olayıdır.

Yukarı Karabağ bölgesinin en önemli tepelerinden birisinde olan Hocalı, stratejik olarak Ermenistan silahlı kuvvetleri için askeri bir hedef halindeydi. Hocalı, stratejik olarak Karabağ dağ silsilesinde Ağdam-Şuşa, Eskeran-Hankendi yollarının üzerinde bulunan bir yerleşim yeridir. Ayrıca, Azerbaycan'ın çok eski tarihe sahip yerleşim alanlarından biridir burası, Dağlık Karabağ özerk vilayetinin merkez şehri olup stratejik öneme sahiptir. Hocalı'nın stratejik konumu Ermeni silahlı birliklerinin buraya saldırmasına müsaittir. Karabağ'daki tek mevcut hava alanının burada olması ve demiryolunun da buradan geçmesi dolayısıyla kentin stratejik önemi vardır.

Hocalı, 1991 yılının Ekim ayından itibaren ablukadaydı. Ekim'in 30'unda kara yoluyla ulaşım kapanmış ve tek ulaşım vasıtası helikopter kalmıştı. Hocalı'ya son helikopter 28 Ocak 1992'de gitmiştir. Şubat'ın ikinci yarısından itibaren Hocalı, Ermeni silahlı birliklerinin ablukasına alınmış ve her gün toplarla, ağır makineli silahlarla saldırıya maruz kalmıştır. Hocalı, 26 Şubat 1992 tarihinde yüzyılın en büyük katliamına maruz kalmış, kasaba tamamıyla yok edilmiştir. İnsanlık adına tarihin en acımasız soykırımı burada gerçekleştirilmiştir.²⁵ Bu katliamda 487 kişi ağır yaralı olarak kurtulmuş, 1275 kişi rehin alınmış, 150 kişi ise kaybolmuştur. Cesetler üzerinde yapılan incelemelerde birçoğunun yakıldığı, gözlerinin oyulduğu, kulakları, kafaları ve burunları ile vücutlarının çeşitli uzuvlarının kesildiği görülmüştür. Aynı vahşetten hamile kadınlar ve çocuklar da kurtulamamıştır.²⁶ Buradaki kıyım, bir "imha" hareketiydi.

²³ Yakub Mahmudov, "Karabağ Tarihi", *Karabağ Sorunları ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 40-42.

²⁴ *Milliyet*, 3 Mart 1992, s. 1.

²⁵ Tayfun Atmaca, *Sosyal Sömürülen Topraklarda Sürgünler ve Soykırımlar*, Ankara 2009, s. 63.

²⁶ Atmaca, *Sosyal Sömürülen Topraklarda*, s. 62-63.

Daha önceden de belirtildiği gibi, Hocalı'daki katliama giden süreçte Rusların, Ermenileri desteklediği, Ermeni gönüllülerinden oluşan silahlı gruplar sistematik olarak Karabağ'a yerleştirildikleri tespit edilmiştir. Bu olayın hemen ardından Gorbaçov, 25 Temmuz 1990'da yayımladığı bir kanun ile SSCB yasadışı silahlı grupların kurulmasını yasaklamış ve kanunsuz olarak saklanan silahlara el konulmasını sağlamıştır. Bu kanunla birlikte Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde av silahları da dâhil olmak üzere bütün silahlar toplanmış.

Hocalı uzun süredir Ermeni birliklerinin ele geçirmek için plan yaptığı ve planlarını uygulamaya koyduğu bir yerleşim yeridir. Sıkıntı içinde bulunan gerek Hocalı sakinlerinin gerekse Hocalı'daki yönetim birimi Bakü hükümetine kendilerine yardım için müracaat etmelerine rağmen bu talepleri nedense cevapsız kalmıştır. Muttalibov yönetimi, olayların çok öncesinde hiçbir önlem almayıp, ihtiyaç ve talepleri de karşılamamıştı. 7 Nisan 1992'de Bakü'de yayınlanan *Halk Ordusu* gazetesi, "Hocalı o kanlı geceden 3 ay 25 gün önce unutulmuştu" diye yazarak bu durumu çok net özetlemiştir. Hocalı'nın aylardır Ermeni işgali altında olması ve Eskeran yolunun derin hendekler ve mayınlarla döşenmesi, aynı durumun Hocalı-Şuşa için de geçerli olması yüzünden ulaşım vasıtası olarak tek çare helikopterlere kalır. Ancak, yaşanan işgal ve çatışmalarda helikopterlerle çok az yardım malzemesi ulaştırılabilir, ciddi sosyal problemler halkın yaşama ümidini de kırar. Karayolu açılmadığından Hocalı halkının beklediği yardım gidemez. Buna yol açan ve tedbir almayan Bakü yönetimi o dönemde sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu katliam ve mağlubiyetin bir halk ayaklanmasına yol açabileceğini düşünen hükümet, Hocalı'da yaşananların ertesinde devletin yayın organlarında, basında, televizyonda bu habere yer vermez. Üstelik bütün devlet yayın organları Hocalı'nın Ermeniler tarafından ele geçirilişinin tamamen uydurma bir haber olduğunu belirtir.²⁷

Türkiye'de, bu mezalime dair en detaylı bilgi veren gazetelerden birisi *Milliyet*'tir. *Milliyet* gazetesinin 1 Mart 1992 tarihli nüshasında, uluslararası başlatılan barış çabalarının nafile olduğunu, Hocalı ve Şuşa'dan kaçıp Ağdam'a sığınmak isteyen sivil Azerbaycan Türkleri'nin Ermeni ateşi altında kaldığı belirtilmiştir. Haberde, ilk belirlemelere göre Hocalı'da 1234 ceset bulunurken, Ermenilerin topyekûn saldırıya hazırlanarak yığınak yaptığı, halkın panik içinde kenti terk etmekte olduğu da bildirilmiştir.²⁸

Hocalı'da yangın ve saldırıdan kurtulanlar gece Ağdam'ın Şelli köyüne ve civar bölgelere hareket etmişlerdir. Bu esnada, yüzlerce Hocalı sakini yaşlı, kadın ve çocuk orman ve dağ yollarında kardan donarak hayatını kaybetmişlerdir. Ermeniler ise, Ağdam'a da top ve füze saldırılarını yoğunlaştırmışlardır.²⁹

Azerbaycan Türkleri ve Ermeni Savaşı sadece Hocalı ile sınırlı değil, daha sonra bölgeye yayılan ve Azerbaycan topraklarının beşte birinin işgali, 20 bin kişinin ölümüne, 100 bin kişinin yaralanmasına, 50 bin kişinin sakat kalma-

²⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011, s. 84-85.

²⁸ *Milliyet*, 1 Mart 1992.

²⁹ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

sı ile sonuçlanan bir süreçtir. Mülteci ve göçmen sayısı milyonu geçmiştir.³⁰ İnsanlık dramının bir başka boyutu da Ermenilerin, rehine ve esirlerin gerçek sayılarını uluslararası insanî yardım kuruluşlarından saklayarak, onlara insanlık dışı acımasızca davranması, köle gibi çalıştırması ve onlara hakaret ederek aşağılamaları olmuştur.³¹

Ermeni saldırılarında Azerbaycan'ın kültürel varlıklarını, köprüler, yollar ve sağlık kuruluşları da yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.

Ermenilerin işgal ettiği bölgelerde Azerbaycan halkının dramını yansıtan fotoğraflar ve çok sayıda görgü tanıkları vardır. Yerli ve yabancı basın mensupları, foto muhabirlerin yanında Rus idarecilerinin ve Ermenistan yöneticilerinin itirafları da dikkati çekmektedir. Esirler ve rehinelerin yaşadıklarına dair anlattıkları ise insanlık vicdanı ile bağdaşmamaktadır.

Katliamı Belgeleyen Tanıklar:

Azerbaycan Televizyonu Muhabiri Cengiz Mustafayev

Bu soykırımı dünyaya duyuran ve dünyanın dikkatini buraya yönlendiren gazeteciler ve bu gazetecilerin gizlice çekip yayınladıkları fotoğraflar olmuştur. Bu olayla ilgili değişik tarihlerde dünyanın birçok gazetesinde haber ve fotoğraflar yayınlanmıştır. Bu fotoğraflar, cephede savaşan askerlerin fotoğrafları değil, savaşın sivil halk üzerindeki trajik yansımalarıdır. İlk defa, 28 Şubat 1992'de olay yerine helikopterle ulaşan basın mensuplarının çektiği bu fotoğraflar, Karabağ ve Hocalı bölgesindeki katliamı önleyememiş; ama diğer bölgelerdekilerin katledilmesini durdurmuştur. Tek bir fotoğraf karesi bile bazen dünya kamuoyunun dikkatini çekmekte ve tepki göstermesini sağlamaktadır. Uzun bir makale veya bir kitaptan daha fazla kamuoyunda tesir gösteren -adeta ibretlik denilebilecek- fotoğraf kareleri vardır.

Hocalı katliamı haberinin dünyaya ulaştırılmasında ve Ermenilerce esir alınan Türklere karşı yapılan zulümleri cesur Azerbaycan Televizyonu muhabiri Cengiz Mustafayev kaydetmiştir. Daha sonra savaş ortamında görevini yaparken Nahçıvannik kasabası yakınlarında hayatını kaybeden Mustafayev, Azerbaycan Milli Kahramanı olarak ödüllendirilmiştir.³²

Cengiz Mustafayev gördüklerini şu sözlerle anlatmıştır:

"İlk kez 28 Şubat'ta iki askeri helikopter eşliğinde olay mahalline gittik. Havadan, büyük bir alanın insan cesetleriyle dolu olduğunu gördük. Pilotlar helikopteri indirmeye korkuyordu, çünkü o bölge Ermenilerin kontrolü altındaydı. Buna rağmen yere indik ve helikopterden çıktık, o sırada bize ateş edildi. Bizimle beraber gelen polis memurlarının, cesetleri yakınlarına teslim etmek üzere helikoptere almaları gerekiyordu. Ama onlar topu topu 4 ceset alabildi, geri kalanlarını almak mümkün olmadı. Gördüğümüz dehşetli manzara karşısında şok geçiriyorduk."³³

³⁰ Vefaddin İbayev, "Yukarı Karabağ İhtilafında Ermenistan'ın Uluslararası Hukuku Çığnediği Durumlar", *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 87.

³¹ Yakub Mahmudov, "Karabağ Tarihi", *Karabağ, Sorunlar ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 43.

³² Boran, *Mart Faciasından Hocalı'ya*, s. 172.

³³ Ganire Memmetova Paşayeva, *Hocalı Soykırımı 26 Fevral 1992 Tanıkların Dilinden*, Bakü 2013, s. 188.

“Soykırımın nişaneleri olarak ilk defa iki helikopter, 28 Şubat’ta gelmiştir. Daha gökyüzünde iken 500 metrelik bir alanın insan cesetleriyle dolduğunun şahidi olduk. Helikopterden indiğimiz gibi Ermeniler ateş etmeye başladı. Ancak dört ceset helikoptere alabildik. Gördüğümüz manzara çoğumuzun aklını başından almıştı. Kendimize gelemiyorduk. 2 Mart tarihinde yabancı gazetecilerle tekrar aynı yere gelince de, aynı vaziyetle karşılaştık. Cesetlerin çoğu daha iğrenç bir şekil almıştı. Cellâtların, bu süre içinde her gün vahşiliklerini devam ettirmekten zevk aldıkları görülmektedir.”³⁴

Azerbaycanlı Gazeteci-Yazar Rehber Beşiroğlu’nun Tanıklığı

Katliam yerini gören Karabağ’daki Milliyet gazetesinin muhabiri Rehber Beşiroğlu, bu fotoğrafları ağlayarak çektiğini ifade etmiştir. Ermeniler tarafından, bebeklerin karınlarının deşildiğini, kadınların süngülendiğini, erkeklerin gözleri oyulup, kulakları ve burunlarının kesildiğini, her tarafın cesetlerle dolu olduğunu yazmıştır. Beşiroğlu gördüklerini şöyle anlatmaya devam eder:

“Tüm dünyanın seyrettiği vahşi katliamı yaşadım. Gözü dönmüş Ermeni çeteleri Karabağ’daki Azerbaycan Türk’ü köylerini birer birer ele geçirirken, tarihte eşine az rastlanır bir soykırıma giriştiler. Delik deşik edilmiş, tanklar altında ezilmiş bebekler, kadınlar yaşlılar gördüm. Hocalı’da Gülsüm Hüseyin’in 3 yaşındaki kızı Nuriç’i, annesinin gözlerinin önünde süngüleyerek öldürdüler. Hemen yanında 4 yaşındaki bir başka bebe daha süngülenmiş yatıyor. Bir genç anneyi, bebeğini emzirirken öldürüp göğsünü kestiler. Bebek, kesik memeden bir süre kan emdi, sonra da öldü.”³⁵

69 yaşındaki Hatın Nine’nin biri kız iki torununu gözlerinin önünde Ermeniler öldürürken, o, yalvarıyordu: *“Onları bırakın, beni öldürün.”* Ermeniler, *“olmaz, torunlarını öldüreceğiz, sen seyredeceksin”* dediler. *“Kana susamış Ermeniler, can havliyle kaçan Azerbaycan Türkleri’ni kurşunluyor, süngülüyor, kesiyordu. Dondurucu soğukta, dağ, tepe, kayalık, çalılık demeden sırtlarında yatalak analarını, hamile karınlarını taşıyan insanlar gördüm”³⁶* diyor Hocalı Soykırımı’nın canlı tanığı Rehber Beşiroğlu.

Karabağ’ın Ağdam şehrinden olup Hocalı katliamının yakından tanığı Rehber Beşiroğlu ile 24 Şubat 2014’te İstanbul TDAV’da gerçekleştirilen bir söyleşide;

“Hocalı soykırımının bir hafta öncesinde, Azerbaycan’ın tüm yetkilileri, dünyanın orada olan büyükelçilerine, Ermeniler tarafından böyle bir katliam hazırlığı yapıldığını ve uygulanacağını bildirdiler; ama kimse umursamadı. Mesela, Hocalı, Azerbaycan’ın yönetimi altında olduğu halde, yardıma gitmek isteyen bir kişiyi dahi oraya sokmadılar. Bunu yapanlar, Ermeni olsa da yetki Ruslarda idi. Rusların orada özel yetkili bir askerî üssü vardı; 366. Tank Alayı. Ben hep söylerim, bu katliamı Ermeniler, Rusların aracılığıyla yaptı; Ruslar yönettiler, belgelerde de görülebilir, orada savaşan Ruslar, Ermenilerden fazlaydı.

³⁴ Aziz Boran, *Mart Faciasından Hocalı’ya Azerbaycan’da Ermenilerin Türk Soykırımı*, Aktaran: Sebahattin Şimşir, IQ Yayınları, İstanbul 2013, s. 172-173.

³⁵ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

³⁶ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

Ben o zaman fotoğraf makinesi kullanıyordum. Aynı olayları yalnız ben görmedim. Orada aynı tarihte yabancı gazeteciler de vardı. Bir Fransız da yazdı; Ermenilerin yaptıklarını. Çok tanınan Amerikalı gazeteci Thomas Goltz da vardı. Goltz, Hocalı soykırımını, ABD Senatosu'na tüm belgeleriyle "jenosit" olarak anlattı. Onu orada dinlediler. Ermeni vahşetini yabancılardan da ifade etmesi, olayın gerçekliğinin en büyük kanıtı değil midir? Ben çektiğim fotoğrafları, orada bulunan on beş yabancı basınla paylaştım. Yani çektiğim fotoğrafları onlar da koysunlar diye paylaşmam, vatanuma hizmettir. Her bir çektiğim fotoğrafların farklı kareleri, farklı farklı gazetecilere verildi. Bunlar birbirinin aynı değildir. Bunlar, on sene, yüz sene de geçse, bir Azerbaycan Türk'ü yazarı, Azerbaycan Türk'ü gazetecinin çektiği fotoğraflar olarak belgelendi. Bir Azerbaycan Türk gazeteci olarak yaptıklarına bu gözle bakıyorum. Katliamın üzerinden yirmi iki sene geçse de, Hocalı'nın fotoğraflarına bakarken insanın kanı donuyor."

diyen Beşiroğlu, o günleri hatırladıkça gözlerinden yaşlar süzülmemekte, adeta boğazı düğümlemekteydi.

Olayın dehşetini anlatan fotoğraflı haberlerin, Türkiye'deki gazetelerde neden bir hafta sonra yer aldı? sorusuna ise Beşiroğlu, "O zaman, Azerbaycan ile Türkiye arasında haftada bir kere uçak olduğu için dehşet fotoğraflarını ve ayrıntılarını ancak bir hafta sonraki uçakla Türkiye'ye ulaştırabildim" şeklinde bir açıklama getirdi.³⁷

Azerbaycan Gazeteciler Birliği, tüm dünyadaki meslektaşlarına yayınladığı bir duyuruyla, Dağlık Karabağ bölgesinin Hocalı kasabasının Ermeni Militanları tarafından işgali sırasında yaratılan vahşeti görebilmeleri için, bölgeyi ziyaret etmeleri çağrısında bulundu. Azeri Kadınlar Birliği'nin yayınladığı bildiride de, "Ermeni neo-faşizmi" olarak nitelendirilen saldırganlığa karşı tüm dünya kamuoyu, Azerbaycan'daki saldırı kurbanlarına yardıma çağırdı. Çok sayıda Azeri kadını, Ağdam'da Komünist Parti'nin merkezine giderek, "yakınlarımızın cenazelerini bize verin" şeklinde bağdılar.³⁸

Azerbaycan Televizyon Operatörü Seyidağa Mömsümlü

Azerbaycan'ın tanınan televizyon operatörlerinden Seyidağa Mömsümlü, Karabağ Savaşı'nda Hocalı dâhil, birçok çatışma bölgelerinde çekimler yaptı. 1992'de Hocalı katliamını tanık olarak kayda almıştır. Ancak, yıllar geçmesine rağmen, yer aldığı çekimler arasında Hocalı soykırımını yansıtan kareleri hala unutamadığını, bu feci manzarayı nasıl kaydettiğini de şöyle anlatıyor:

"Ben hayatımda ilk defa böyle bir katliamın tanığı oluyordum. Çevre ihtiyar, kadın ve çocuk cesetleriyle doluydu. O zamana kadar ben bu tür kareleri sadece filmlerde ve televizyon belgesellerinde görmüştüm. Ağdam taburunun askerleri cesetleri topluyor, gördükleri manzaraya dayanamayp ağlıyorlardı. Bu kareleri kameranın hafızasına aktarmıştım. Ben

³⁷ Söyleşinin tamamı için bkz. Tuğba Ürekli, "Hocalı Soykırımının Tanığı Rehber Beşiroğlu İle Söyleşi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 327, Cilt: 55, Mart 2014, s. 16-17.

³⁸ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

gördüğüm her şeyi kaydetmeye devam ediyordum, o anın sorumluluğunu da idrak ediyordum. İdrak ediyordum ki, ikinci duble filmi çekmek imkan olmayacaktır. Açıkçası, hem de görevimi yaparken bir Azerbaycanlı olarak Ermeni askerleri önünde zaafımı, üzüntümü belli etmek istemiyordum. Tabii ki, bir gazeteci gibi kendi vatanında yaşanan savaşı, katledilmiş soydaşlarının katliamını aydınlatmak insanı acıtıyor. Gördüğüm feci manzara beni çok kötü etkilemiş ve sarsmıştı. Kendi soydaşlarını çirkin hale düşürülmüş durumda görmek, insanın aklını başından alır. Çekim zamanı dostum, Hocalı'nın kahraman oğlu Elif Hacıyev'in cesedine rastladım. O anda, ne yapacağımı, ne söyleyeceğimi bilemedim, dilim lal olmuştu..."³⁹

Ağdam'a döndüğünde, gördüklerini şöyle anlatır:

"Ağdam'a sığınmış ve o gece şans eseri sağ kalmış Hocalı sakinleri, getirilen cesetler arasında kendi yakınlarını arıyorlardı. Bu görüntüleri çekmek oldukça güçtü. Ağdam Camii'ne getirilen cesetlere bakmak mümkün değildi, onlar arasında bir tek bütün ceset yoktu; gözleri oyulmuş, derisi soyulmuş, dişleri sökülmiş cesetler herkesi dehşete düşürmüştü. Ben Bakü'ye döndüğümde bu görüntüleri yayınlamak için montaj çalışmalarına başlamıştım. Maalesef, Devlet Televizyonu bu veya diğer nedenlerden dolayı yayına izin vermedi. Azerbaycan halkı, o katliamı ilk kez Cengiz (Çingiz) Mustafayev'in çekimleriyle televizyondan seyretti ve şok oldu. Çektiğim görüntülerle bir belgesel hazırladık ve filmi çoğaltarak, Alman ve Türk şirketlerinin yardımıyla yurtdışına gönderdik. O dönem, Azerbaycan için çok zor bir dönemdi, savaş dolayısıyla ülkede askeri sansür hâkimdi. Ülke gerçeklerinin uluslararası kamuoyuna iletilmesinde inkân ve durum uygun değildi. Ancak, bu zorluklara rağmen, istiyorduk ki, dünya bizim sesimizi duysun, Hocalı'da Karabağ'da yaşanan olaylar hakkında gerçeği görsün ve öğrensin."⁴⁰

Yabancı Basın

İlk günlerde, Fransız gazetelerinden bir tek *Liberation*, 3 Mart 1992'de katliamla ilgili objektif bir haber yayınlamıştır. *Le Figaro* ve diğerlerinde sessizlik sürmüştür. İngiliz gazetesi, *Guardian*, basında süren bu sessizliği şiddetle eleştirmiş ve Karabağ katliam haberlerinin, fotoğraflarının ve televizyon çekimlerinin dünyaya yayıldığını bildirmiştir. Bunların kamuoyuna yansıtılmadığını ve "tutukluluk" devam ettiğini vurgulamıştır. İngiliz gazetelerinden *London Times*, bu konuda objektif yayını başından itibaren devam ettirmiştir.⁴¹ Alman gazeteleri ise, bu konuda önyargılı davranmışlardır. Karabağ'dan gelen katliam haberlerine bir ölçüde yer verilmiştir; fakat onların bölgede muhabirlerinin olmadığı ve ancak ajanslardan gelen bilgilerin özeti ile yetinmişlerdir. Alman gazetelerinin bu katliama pek ilgi göstermediği ve hatta *Die Welt* gazetesi haberinde, Azerbaycan'ı, savaşı bilinçli olarak büyütmekle suçlamıştır.

³⁹ Şamil Sabiroğlu - Efsane Bayramkızı, "Bir Kış Günü Vahşeti: Hocalı", *Eko Avrasya*, Ankara 2012, s. 96-97.

⁴⁰ Sabiroğlu - Bayramkızı, "a.g.m.", s. 97.

⁴¹ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

İngiliz basınında, bölgeye Moskova'dan gönderilen muhabirler, *Independent* ve *Daily Telegraph* gazetelerinde yayınlanan haberlerinde, katliamın var olduğunu doğrulamışlardır.⁴²

İtalyan basını ise, Ermeni katliamını, “*Tarihte görülmemiş vahşet*” olarak nitelendirerek varyansın etmiştir. İtalya’da ülkenin en çok satan *Corriere della Sera*, gazetesi, Ermeni milislerin Karabağ’da yaptıkları katliama ilişkin yazısında, Ermenilerin kadın, erkek, çocuk demeden bütün köy halkını katlettiğini, tarihin hiçbir döneminde görülmeyen bir vahşet yarattıklarını belirtmiştir. “*Karabağ Vahşet Tepeleri*”, başlıklı haberde, Hocalı köyü halkının katledildiğini belirterek olayın korkunçluğuna dikkat çekilmektedir. Hocalı’da, Ermenilerin katliam sonucu kırılmış kafataslarına, yakından açılmış ateş sonucu parçalanmış vücutlara, yüzülmüş kafa derilerine rastlanıldığı halkın panik ve korku içinde olduğu belirtilmektedir.⁴³

Amerikalı gazeteci Thomas Goltz: “*Fotoğrafçı arkadaşım öylesine etkilenmişti ki fotoğraf çekebilmesi için kendisini objelerin üzerine doğru itmeye çalışıyordu. Cesetler, mezarlar, evet bunları kaldıracak mide lazımdı. Ama olanları anlatmak, dünyaya duyurmak gerekiyordu.*”⁴⁴

26 Şubat 1992 günü yaşanan vahşetten sonra Hocalı bölgesini gezen Fransız gazeteci Jean-Yves Junet, gördüğü katliamının boyutlarını şu cümlelerle anlatıyordu:

“*Biz Hocalı katliamına şahit olduk. Yüzlerce ceset gördük. Bunların içinde kadınlar, yaşlılar, çocuklar ve kenti savunanlar vardı. Ben savaş hakkında çok şey duymuştum. Alman Nazilerinin gaddarlığını okudum, ancak Ermeniler masum halkı ve 5-6 yaşındaki çocukları öldürmekle vahşilikte onları bile geride bırakmışlardı. Biz hastanede, vagonlarda, hatta anaokullarında ve sınıflarda çok sayıda yaralı gördük. Hocalı’daki gibi bir vahşete dilerim kimse tanık olmaz.*”⁴⁵

BBC TV’sinin 3 Mart 1992 günkü bülteninde, Azerilere göre, Hocalı’da bin dolayında sivilin yakın mesafeden ateş açılarak öldürüldüğünü belirtirken, öldürülen sivillerin görüntülerini de ekrana getirmiştir. BBC’nin haberinde, Ermenilerin, katliamı inkâr etmedikleri ve sadece öldürülen sivillerin sayısını düşürdüklerini kaydedilmiştir. BBC TV’nin bölgedeki muhabirinin yorumu, “*Artık Ermenilerin de kendi yaptıkları bir katliamı var*”⁴⁶ şeklindedir.

Financial Times gazetesi (Londra), 14 Mart 1992:

“*General Polyakov, 366 numaralı alayın 103 Ermeni askerinin Dağlık Karabağ’da kaldığını bildirmiştir. Ermeniler, Hocalı’dan sonra Ağdam’a da yoğun bir saldırıya geçtiler. Ermenilere destek veren Rus askerleri, tank-*

⁴² *Milliyet*, 6 Mart 1992, s. 6.

⁴³ *Milliyet*, 6 Mart 1992, s. 6.

⁴⁴ Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 186.

⁴⁵ Akif Aşırılı, *Hocalı Türk’ün Soykırımı*, Bakü 2005, s. 69; Vefaddin İbayev, “Yukarı Karabağ İhtilafında Ermenistan’ın Uluslararası Hukuku Çığnediği Durumlar”, *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 90; Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 183.

⁴⁶ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 19.

larla Azerilerin üzerine saldırdılar. Öldürdükleri Azerilerin cesetlerini bile para karşılığı veren Ermeniler gördüm.⁴⁷

Binbaşı Leonid Kravets şöyle yazmaktadır (İzvestiya gazetesi, 13 Mart 1992-Moskova):

“26 Şubat tarihinde olağan uçuş sırasında yerde kırmızı lekeler dikkatimi çekti. Hızı azalttım, o sırada uçuş teknisyeni, ‘Yerde çocuklar ve kadınlar var’ diye bağırdı. Ben de 200 kadar cesedi bizzat görüyordum. Cesetlerin arasında ellerinde silah olan adamlar dolaşıyordu. Daha sonra cesetleri almak için helikopterle aynı yere gittik. Aslen Hocalı’dan polis yüzbaşı da bizimle beraberdi. Cesetlerin arasında dört yaşındaki oğlunu kafası ezilmiş olarak görünce aklını oynattı.⁴⁸

Golos, V. Stacko: “Savaşın yüzü yoktur. Yalnızca çokça maske, kanlı göz yaşları, ölüm, acı, harabeler. Hocalı’da bebekleri ya da anneleri neden katlettiler? Allah insanı cezalandırmak istediğinde, onun aklını almış.” Bulgaristan’da yayınlanan Nie gazetesi Hocalı Soykırımı’na özel bir sayı ayırdı. Yazar Violetta Parvanova: “Hocalı tüm insanlığın faciasıdır.” İngiliz muhabir R. Patrik (olay mahallinde bulunmuştur): “Hocalı’da yapılan vahşet dünya kamuoyu nezdinde hiçbir suretle haklı gösterilemez!!!⁴⁹

Rus Gazeteci Y. Romanov’un Tanıklığı

Kitlesel kırımın yaşandığı Hocalı’da Çingiz Mustafayev ile birlikte bulunmuş olan Rusyalı gazeteci Y. Romanov, Karabağ’ı anlattığı “Ben Savaşı Çekiyorum” adlı kitabına şu sözlerle başlamaktadır: “Bu nasıl bir ulusal bağımsızlık hareketiymiş. Tanrım?” Romanov, sivillerin katledildiği bölgeye gittikleri anı şöyle nakletmektedir:

“Ben helikopterin camından bakıyordum ve gördüğüm, bu insanlık dışı dehşet verici manzara gerçek anlamda beni hayretler içinde bırakıyordu. Karn eridiği dağ yamacının gölgesinde sararmış otların üzerinde insan cesetleri bulunuyordu. Büyük bir alan kadın, yaşlı ve çocukların cesetleri ile doluydu. Cesetler arasında bulunan ninesine (anneannesine) sarılmış küçük kız cesedi, insanı yakan bir manzara idi. Beyaz saçlı, başı açık ninenin yanına küçük kız uzanmıştı. Nedense, onların ayaklarını dikenli tellerle bağlamışlardı. Ninenin elleri de bağlıydı. Her ikisinin kafasında kurşun yarası vardı. Yaklaşık 4 yaşındaki kız çocuğu hayatının son anında ellerini ölmüş anneannesine uzatmıştı. Bu sahneden o kadar etkilendim ki, kamerayı bile unuttum... Okurum beni affetsin; ama gözümle gördüklerimi, kulaklarım duyduklarımı dilimle anlatamıyorum. Böylesi anıların bir iz bırakmadan unutulup gitmesi mümkün değil, akşam bu bölümü yazdıktan sonra, ertesi gün şakaklarımdaki beyazların arttığını fark ediyorum...⁵⁰

⁴⁷ Milliyet, 4 Mart 1992, s. 1.

⁴⁸ Paşayeva, Hocalı Soykırımı, s. 187.

⁴⁹ Paşayeva, Hocalı Soykırımı, s. 186.

⁵⁰ Paşayeva, Hocalı Soykırımı, s. 185.

Assa İrade Ajansı, Ermenilerin Hocalı'yı işgali sırasında ölenlerin sayısını 1234 olarak vermektedir. Azerbaycan'da yas ilân edildi. Burada ölenler anısına, tüm Azerbaycan'da bayraklar yarıya indirilirken, bayraklara siyah kurdeleler bağlanmıştır.⁵¹

ABD kongre üyesi Senatör Moody: “Ermeniler katliam yapıyor” diyerek isyanda bulunmuştur. Wisconsin eyaleti temsilcisi Jim Moody, yayınladığı bir açıklamada, kongre üyesi Wayne Owens'in, Azerbaycan Türkleri'ne ticari yaptırımlar gibi girişimlerini şiddetle eleştirerek, bölgede saldırılara uğrayanların asıl Azerbaycan Türkleri olduğunu kaydetmiştir. Moody açıklamasında, Ermeni teröristlerinin masum insanları köylerinde katlettiklerini belirtirken şunları da belirtmiştir: “Radikal Ermeniler, Türklere ve Türkiye'ye yıllardır saldırdılar. Türkiye ve Türk asıllı Amerikalılar bu saldırılara karşı koymaya başlayınca, bunlar bu sefer karşılık veremeyenler üzerine yönelttiler saldırılarını.” Moddy, ABD Kongresi'ne, bölgedeki olaylarla ilgili olarak tek taraflı bilgi verildiğini de belirtti. Çünkü, 1992 yılı aynı zamanda ABD'de seçim yılıydı ve Ermeni lobisi faaliyetlerini hızlandırmıştı.⁵²

Moskovskiye Novosti Gazetesi Muhabiri Viktoriya İvleva'nın İtirafı

Hocalı'da insanların vahşice katledilmesinin şahidi olan, *Moskovskiye Novosti* gazetesinin muhabiri Viktoriya İvleva'nın itirafı da tüyler ürperticidir:

“O, Hocalı'ya hücum eden birinci helikopterde değil, ikincisinde gelmiştir. O, karşıdan bulutu andıran bir şeye yaklaştığını görüp, kaydetmiştir ki, sonra anladım ki, bu bulut gibi görünen yarı çıplak insanlar grubu imiş. Türklerin grubunun sonunda üç çocuğu olan kadın gidiyordu. Karın üstünde, yalın ayak. O, çok zor hareket ediyordu. Sık sık yıkılıyordu. Onun çocuklarının en küçüğü iki günlük idi. Bu insanların sonraki durumlarını ise, biz cesur gazeteci Mustafayev'in çektiği görüntülerde görmüştük.”⁵³

Milliyet gazetesinde yer alan bir haberde, Ağdam'da Komünist Parti Merkezi'ne akın eden Azerbaycan Türk'ü kadınlar, gözyaşları arasında Hocalı baskınında canlarını yitiren yakınlarının cenazelerini istediler. Cenazeler teşhis edildikçe acıklı sahneler yaşanıyordu. Çocuklarının, eşlerinin, yakınlarının cenazeleri başında Azerbaycan Türk'ü kadınlarının feryatlarını da yansıtan fotoğraf kareleri yürekleri sızlatmaktadır.⁵⁴

Hocalı Katliamını Fotoğraflardan Okumak / İnsanlığın Ortak Vicdanı Olarak “İfşa” Etmek

Hocalı'daki katliam üzerine ilk defa 28 Şubat 1992'de olay yerine helikopterle gelen basın mensupları, 500 metrelik arazinin cesetlerle kaplı olduğunu görmüşlerdi. “Savaşın neye benzediğini fotoğrafların kendileri söylüyor” diyen

⁵¹ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 1, 7.

⁵² *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 19.

⁵³ Aziz Boran, *Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımı*, Aktaran: Sebahattin Şimşir, IQ Yayınları, İstanbul 2013, s. 173.

⁵⁴ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

Sontag, "...savaş yırtar, savaş parçalar, savaş iç deşer, savaş bağırsakları söküp boşaltır, savaş teni yakıp kavurur, savaş yıkıp yok eder" ifadeleriyle⁵⁵ sanki Hocalı kıyımının korkunçluğunu anlatmaktadır. Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak* adlı, savaş fotoğrafçılığının misyonu ve başkalarının acıları ile ıstıraplarına duyarlı olmak üzere bir insanlık dersi verdiği kitabında, "savaşın ve dehşetin yüzünü sergileyen fotoğraflara bakmaya ne kadar dayanabiliriz?" diye sorar.

Aynı soruyu, Hocalı katliamı, sivil toplum üzerinde yaşanan acıyı yansıtan fotoğraflara bakarken de sormalıyız. Savaşların yıkıp yok ettiği, siviller, kadın, çocuk, hamile bedenler, bebeler... Bu fotoğraflara bakıp da acı duymamak, bunları görüp de irkilmemek, bu gibi kıyımlara yol açan zihniyeti ortadan kaldırmak için mücadele etmemek bir "insan" olarak mümkün mü? Bu savaş ve dehşet fotoğrafları, bir gerçeğin kanıtı olarak okunmalı ve olayın perde arkası ortaya konulmalıdır.

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da işgalci bir rejim oluşturmasının ve Hocalı katliamının en önemli belgeleri, kanıtları fotoğraflardır. Bu fotoğraflar, görgü tanıklarının, katliamdan kurtulanların anlatımlarıyla da birebir örtüşmektedir. Fotoğrafların yansıttığı ve tanıkların anlatımına göre, Ermenilerin yaptığı katliamdan sonra Hocalı bölgesi, adeta ölüm tarlaları durumundaydı.

Görgü tanıkları, söz konusu gece (26 Şubat), 2 yaşından 15 yaşına kadar onlarca çocuğun ve yaşlıların kurşuna dizildiğini, bazı cesetlerde birden fazla yara yerinin bulunduğunu, bu cesetlerden bazılarının kafasının otomatik silahla dağıtıldığını belirtmişlerdir. Bu ise, yaralıların silahla daha sonra öldürüldüğünü göstermektedir. Birkaç çocuk cesedinin kulakları kesilmiştir. Yaşlı kadının yüzünün sol kısmında derisi soyulmuş, yaşlı adamın kafa kemiği çıkartılmıştır.⁵⁶ Fotoğrafların çoğunluğu çocuk cesetlerini yansıtmalarının nedeni, büyüklere ait cesetlerin Ermeniler tarafından yığınlar halinde yakılmasıdır. Çağdaş anlamda soykırım (genosid); ırk, millet veya dini inancı yüzünden nüfusun büyük bir kısmının yok edilmesi olarak ifade edilmektedir.

Hocalı Olayı'na ilişkin gerçekleri hatırlatan ABD Kongre üyesi Den Barton, *Human Rights Watch, Memorial* ve diğer etkin kaynaklara dayanarak, Hocalı'da vahşice bir etnik arındırma eylemi yapıldığını, masum çocuk, kadın ve yaşlılara karşı akıl almaz gaddarlık yapıldığını, soykırım kurbanlarının cesetlerinin bile Ermeniler tarafından aşağılandığını bildirmiştir.

Barton, Hocalı Soykırımı'nın ardından olay yerini kaydeden ve bu savaş sırasında öldürülen Azerbaycanlı televizyoncu Cengiz Mustafayev'in röportajına dayanarak Ermeni vahşetini şu sözlerle anlatmıştır: "Çocukların kulakları kesilmiş, yaşlı kadının suratının sol tarafının derisi soyulmuş, erkeklerin kafası delinmiştir. Ermeni silahlı kuvvetleri, Hocalı'da yaptıklarını savaşın sonuna kadar kendileri için bir taktik adım olarak belirlemişlerdi."⁵⁷

⁵⁵ Susan Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, s. 6.

⁵⁶ İbayev, "Yukarı Karabağ", s. 89.

⁵⁷ Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 196.

Katliamın Dünyaya Duyurulması ve Toplumsal Hafıza

Olayın gerçekleştiği günlerde bazı yabancı basın mensuplarının vahşeti görmezlikten geldiğine dikkati çeken Milliyet gazetesindeki haber şöyleydi: Bazı Fransız gazetecileri olmak üzere, batı basınının bir kısmındaki “görmezlikten gelme”, “sessiz kalma” marifeti ise, o vahşete suç ortaklığı yapmak demek değil midir? Üstelik Fransız basını katliamları, “Azerbaycan Türklerine saldırılarına karşı Ermenilerin korunması gereği” şeklinde bir ifadeyle geçiştirmeye çalışmıştır.⁵⁸

Katliamın çok sayıda görgü şahitleri de vardır. Bunlardan birisi olan 72 yaşında Hüseyin İbrahimoglu şöyle anlatır: “Hocalı kasabasında bizim Türk köyünü iki saat içinde göğe savurdular. Çocukları, bebekleri, vahşice öldürürken dediler: Siz Türk’sünüz, ölmelisiniz...”. 28 yaşındaki Gülsüm Hüseyin: “3 yaşındaki kızım gözlerim karşısında karnından süngüye geçirdiler.”⁵⁹

İşte bu anlatılanlar yalan mıdır? Olayları görenler ve belgeleyenler hayal mi gördüler? Veya bunları bölgedeki Türk gazetecileri mi uydurdular? Peki, bütün fotoğraflar! Bunlar, şüphesiz yaşanan gerçeğin çürütülemez kanıtlarıdır. Ayrıca, kuşkuya yol açıcı böyle iddiaların öne sürülemediği, İngiliz gazetecilerinin yazdıklarıyla da bellidir. Kaldı ki, işte fotoğraflar ortadadır. Süngülenen gözleri oyulan kulakları kesilen insanların fotoğrafları...

Yayın yapan Ermenistan Radyosu bile, bunlara “yalandır” diyememiş, “abartmadır” demiştir. Yani “bir şeyler” olmuş ama durum anlatıldığı kadar değilmiş!... Belki, Hocalı kasabasının köyünü, Hüseyin İbrahimoglu’nun anlattığı gibi iki saat içinde değil de dört saat içinde yok etmişlerdir veya Gülsüm Hüseyin’in üç yaşındaki kızına, süngüyü karnından değil de göğsünden batırmışlardır. Vahşet tüm boyutlarıyla, görüntüleriyle ortadadır. Onun, Karabağ ve çevresinde bıraktığı kanlı izler, hiçbir lafla hafifletilemez.

Bu savaşta bazıları anne babasını, bazıları da çocuklarını kaybetmiş. Bazıları da yaşanan kargaşa anında, onlarca kilometre yolu, kışın soğukunda yürüyerek kat etmek zorunda kalmıştır. Yurtlarını mecburen terk etmek zorunda olan birçok mülteci de bu arbedede kaybolmuş, bir iki yıl geçtikten sonra, Azerbaycan’ın bir köşesinde ortaya çıkmış.

Hocalı’da yaşananlar, Karabağ işgalinin acı ve zulüm dolu bir sahnesidir. Bazı fotoğraflar vardır ki, yaşananlara dair “simgedir”, siyasi kararların, askeri müdahalenin “anahtardır”. Örneğin, Afganistan’da mahzun bakan Afgan kızının yeşil gözleri, Afganistan’a askeri müdahaleyi tetikleyen, insani açıdan, “meşruiyet” belgeseli olmuştur. İşte, Hocalı katliamında tüm ailesini ve yakınlarını kaybeden ve bebek kardeşiyle kalan küçük kızın çaresizliği de, korku dolu bakışları da Afgan kızının gibi anlam yüklüdür. Fotoğraftaki 6 yaşındaki Azerbaycan Türk’ü kızı, ailesinden kimse kalmadığı için küçük kardeşini kucağına alarak sahiplenmiş, şaşkınlık ve şok içerisinde ayakta durmaya çalışmaktadır.

⁵⁸ Milliyet, 4 Mart 1992, s. 1.

⁵⁹ Milliyet, 4 Mart 1992, s. 1.

Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bu eylemler, 1948'de imzalanan “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi”nde düzenlenmiş bulunan soykırım suçunun unsurlarıyla paralellik gösterdiği belirtilmektedir.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda 09.12.1948’de kabul edilen ve 12.01.1981’de yürürlüğü giren “Jenositin Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşme”de düzenlenmiş olan soykırım suçunun gerçekleşmesi için gerekli olan şartlar açısından değerlendirilmeye muhtaçtır.

Bu sözleşme, Almanya’da Naziler tarafından Yahudilere karşı yapılan eylemlerden hareketle, benzeri fiillerin cezalandırılması amacıyla imzalanmıştır. Sözleşmede belirtilen ve soykırım suçunu oluşturan fiiller, Hocalı’da Azerbaycan Türkleri’ne yönelik olarak gerçekleştirilen eylemlerle paralellik göstermektedir.⁶⁰

Hocalı’da sivillere yönelik yapılan bu saldırı mağdurlarının ve mağdur yakınlarının ifadeleri de basında yer alan haberlerle örtüşmekte, hatta katliamın canlı tanıklarının anlattıkları, basına yansıyanlardan daha büyük bir vahşetin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu sebeple konu üzerinde ciddi bir kamuoyu oluşturulmalıdır.

Uluslararası İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch), Hocalı katliamında çocuk cesetleri gördüklerini ve bunların yakın mesafeden ateş edilerek öldürüldüğünü rapor etmiştir. Hocalı katliamını, “*Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ anlaşmazlığı boyunca işlenmiş en büyük sivil kırmı*” olarak nitelendirmiştir. Örgüt ayrıca, Ermeni silahlı birliklerinin sivillerin ölümünden dolayı sorumluluk taşıdıklarını kaydetmiştir. Azerbaycan parlamentosu 1994’te Hocalı’da yaşanan katliamı “soykırım” olarak kabul etti. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi üyeleri Arnavutluk, Azerbaycan, Birleşik Krallık ve Türkiye’nin yanında, Bulgaristan, Lüksemburg, Makedonya, Norveç tarafından yayımlanan 324 nolu Avrupa Konseyi Bildirgesi’nde; “*Ermeniler tüm Hocaluları katlettiler ve tüm şehri harap ettiler*” ifadesi geçmiştir.

Meksika (2011), Pakistan (2012), Kolombiya (2012), Çek Cumhuriyeti (2013), Bosna-Hersek (2013), Peru (2013), Sudan (2014), İslâm İşbirliği Teşkilâtı Parlamentolar Birliği (2012), Hocalı’da yapılanları “soykırım” olarak tanımladılar. Ayrıca ABD’de on üç eyalet, yapılanları katliam olarak tanımlamıştır. Ayrıca, Avrupa Meclisi’nin otuz üyesi, Hocalı katliamının Ermeniler tarafından 19. yüzyıldan itibaren devam ettirilen “soykırımların bir aşaması olarak” ele alınması gerektiğine dair bir demeç vermiştir.⁶¹

Dağlık Karabağ Savaşı’na insan hakları açısından bakıldığında, bugünün modern dünyasının önem verdiği değerler bu savaşta ihlâl edilmekle kalmamış, insan hakları açısından kötü örnekler hafızalara kazınmıştır. Çünkü insan hakları alanında mücadele edilen “*etnik temizlik*”, “soykırım”, savaş suçlarına ilişkin birçok fiil tespit edilmiştir. İşkence, aç bırakma, şeref ve namusu alçaltma, tecavüz, insanları çeşitli tıbbi denemelerin objesi yapma gibi birçok suç Erme-

⁶⁰ Soykırım suçunun tanımı, unsurları soykırım suçunda sorumluluk ile soykırımın önlenmesi ve cezalandırılması sözleşmesinin Hocalı katliamına uygulanması hakkında bkz. Bahadır Bumin Arslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4.01.2014, s. 187-214.

⁶¹ Atmaca, *Sosyal Sömürülen Topraklarda*, s. 69-70.

ni yetkililerce doğrudan veya azmettirmesi sonucunda işlenmiştir. Bu fiillerle, Azerbaycanlı sivil halk ve esir alınan askerlere karşı yaşam, kadın, çocuk, hasta, esir, mülkiyet gibi haklar çiğnenmiştir. Ermenistan, bu hakları koruyan uluslararası sözleşmelere taraf olsa da bu sözleşmelere uymamakta ısrar etmektedir.

Katliamın boyutu ve faillerinin insanlık dışı intikam arayışı dikkate alındığında, ortaya konulan tepkilerin uluslararası toplumun vicdanını rahatlatmaktan uzaktır.

Hocalı katliamında, Ermenilerin Azeri halkına karşı soykırım suçunu işlediğini ispatlayan birçok fotoğrafın canlı tanıkları günümüzde bu “soykırımı” dünyaya anlatmaya çalışmaktadırlar. Bunlardan birisi de eşi ve çocuğu dâhil 22 yakınını kaybeden Rahile Guliyeva’dır. Rahile Guliyeva, katliam sırasında Hocalı kasabasında yaşıyordu. Ermeni askerleri buraya saldırdığında, önce evlerinin bodrumuna saklandılar. Askerler şehri ateşe verdiğinde, saklandıkları yerden çıkarak kentin tek çıkış noktasına, Ağdam kasabasına giden ormana koştular. Ancak, Ermeni askerleri, orman yolunu da tutmuştu. Ölüm artık önlerini kesmişti. Rahile Guliyeva, katliam günü üstelik üç aylık hamileydi ve iki yaşında bir oğlu vardı. Oğlunu kimselere veremedi. Onu sıkı sıkı göğsüne bağladı, fakat kaçarken tam 4 kurşun bedenine isabet etmişti. Kendi bedenini delip geçen kurşunlardan biri, oğlunun ölümüne neden olmuştu. Biricik evladı kollarının arasında can çekişerek ölmüştü. Bu kadar değil, eşini, kayınvalidesini, kayınbabasını, görümcelerini, kayınını ve onların çocuklarını da kaybetmişti. Ölüm kokan ormandan ağır yaralı halde kaçmayı başardıktan sonra karnındaki bebeği ile hayata tutunmaya, yaşamaya çalıştı. 6 ay sonra bebeği, kızı Zarife dünyaya gelmişti.

Zarife, 20 yaşına geldiğinde (2012’de) geçen yüzyılın en dehşetli katliamlarından birinin yaşandığı Hocalı’da Azerbaycanlı sivillere yönelik olarak gerçekleştirilmiş olan soykırımın faillerine hesap sormak istedi. Katliamın üzerinden yaşı kadar süre geçtiğini belirterek, olayın sorumlularının yargılanmadığını belirtmiş ve adalet istemişti. Annesinin vücudundaki kurşun yarasına ve hatta bütün Azerbaycanlıların kalbindeki kurşun ve şarapnel yaralarına dikkat çekti. Önce Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’a, sonra da Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy’ye birer mektup yazarak yaşanan katliamı bütün dehşetiyle anlattı. Hocalı’da işlenen soykırımın tanınmasına ilişkin yasa tasarısının Fransa Senatosu’nda görüşülmesi önerisinde bulunmasını Sarkozy’den istedi. Bütün bu kamuoyuna anlatma çabalarına rağmen Ermenistan, Azerbaycan topraklarının % 20’sinin işgalini yasadışı olarak hala sürdürmekte ve savaş dolayısıyla yerlerinden, yurtlarından edilmiş 1 milyondan fazla sivil halk, Azerbaycan geneline dağılmış geçici mülteci kamplarında yaşamaya devam etmektedir.

Literatür ve mahkeme kararlarında soykırım,⁶² en ağır uluslararası hukuk suçu olarak nitelendirilmekte ve soykırım nedeni ile cezai sorumluluk, uluslararası hukukun emredici kuralları arasında kabul edilmektedir.

⁶² Genel anlamda soykırım: Açıkça düşman kabul edilen silahlı gücü bulunmayan çok sayıda insanın, savunmasız ve yardım alamadığı bir ortamda toplu olarak öldürülmesidir. Bkz. O. Değer, “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek ve Sırbistan Karadağ Kararı”, *Uluslararası İlişkiler*, 6 (22), Yaz 2009, s. 62-63.

Kısaca, Hocalı'da gerçekleştirilen katliam, sivilleri hedef almış bir kıyımdır. “Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi” göz önüne alındığında, Hocalı katliamının adi suçlar sınıfına giremeyeceği belirtilmektedir. Öte yandan, Ermenistan'ın Hocalı'da eylemleri gerçekleştirenler üzerinde etkin denetime sahip olduğu bilindiğinden, eylemlerin faillerini engellemeye yönelik bir tedbir almaması ve irade beyan etmemesi, gerçekleştirilen eylemlerden sonra faillerle ilgili kovuşturma yapmaması, Ermenistan'ın sözleşme çerçevesinde soykırımı önleme ve cezalandırma yükümlülüğünü ihlâl ettiği sonucunu doğurduğu bilinmektedir.⁶³

Hocalı katliamına tepki Türkiye'nin çeşitli illerinde protestolar şeklinde gösterilmiş ve gösterilmeye de devam etmektedir. “Dünyaya sesleniyorum, bu olay üzerinde eşit mesafede ilginizi sürdürün!” diyen Türkiye'nin başbakanı Süleyman Demirel, bazı diplomatik girişimlerde bulunmuşsa da pek etkili olamamıştır.⁶⁴

Etnik terörü de, yaşanan kanlı kargaşaları da bu bağlamda görmek ve uygar insanlık adına; Vietnam'daki Amerikan, Afganistan'daki Sovyet, Kuveyt'teki Irak ve Karabağ'daki Ermenistan'ın işgallerini aynı terazilerde tartmak ve bütün bu işgaller konusunda aynı ölçüleri ve değer yargılarını kullanmak gerekir. Bu işgale ve toplu kıyımlara seyirci kalınırsa; yarın, bu saldırılar yeni yeni sorunlara yol açabilir.

Yaşadığımız çağ, bir “insan hakları çağı” diye nitelendirilmektedir. Birleşmiş Milletler'den, AÇIK'e kadar bir dizi kurum var, kural var ki, hepsinin hedefi, her türlü insan hakkı ihlâline karşı çıkılmasıdır. Uluslararası bir dayanışma içinde, uluslararası tepkiler gösterilmesidir. Medeni olma iddiasındaki her insanın, her kuruluşun katkısıyla... İnsanların yaşama hakkına -hem de bu kadar gaddarca, vahşice, barbarca tecavüz edilmesinden- daha ciddi bir “insan hakkı ihlâli” olur mu? Nerede o dayanışma? Nerede o tepkiler? Ve Batı'nın Fransa gibi belirli ülkelerindeki “insan hakları” bayrağını kimseye bırakmayan aydınlar, gazeteciler, yazarlar, televizyoncular, neredeler?

Olayların yaşandığı sırada da, şimdilerde de bu yürek parçalayıcı duruma seyirci kalmıyor, dünya seyrediyor! Vahşet, katliam tüm boyutlarıyla fotoğraf ve tanıklarıyla ortadadır, “abartmadır” diye de geçiştirilemez. Karabağ'dan göç eden binlerce insan yazın kavurucu sıcağında, kışın dondurucu soğukunda çadırlarda kalmak zorunda kalır. Genç yaşlarında yurdundan yuvasından zorla çıkarılan birçok insan, gençliğinin nasıl geçtiğini, genç yaşta ihtiyarladıklarını belirtirken, toprak derdinin hiçbir derde benzemediğini ifade etmekte.

Sonuç

Hocalı fotoğrafları, tarihi kanıtlığı, tanıklığı ve delil olma özelliği olan belgesel fotoğraflardır. Yerli ve yabancı basın mensuplarının, habercilerin, foto muhabirlerinin kaydettiği, savaşın, cephe gerisinde sivil halk üzerindeki dehşet verici görüntüleridir. Şimdi bunlara ibretle mi bakmalıyız? Acıyarak mı?

⁶³ Bu konuda bkz. Bahadır Bumin Özarlan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4 (1), 2014, s. 187-214.

⁶⁴ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 7.

Yoksa başkasının acısını paylaşarak mı? En doğrusu, olayın tanıklarının anlatımlarıyla bakarak olayı bütünüyle kavramaktır.

Belirtmek gerekir ki, bu çalışmanın odak noktası olan “*katliam fotoğrafları*”, propaganda amaçlı ve kurgusal olmayıp, “*nesnel*” ve “*gerçeğin kanıtı*” olarak üretilen görüntüler olarak algılanmalıdır. Bu olayı fotoğraflarla tespit eden fotoğraf muhabirleri, arka planda kalmayı göze alarak çok zor şartlar altında çalışmışlardır. Onların gözüyle ve tanıklığıyla tarihe, hafızalardan silinmeyecek kareler kazanmıştır. Bu nedenle, Hocalı Katliamı’nı Azerbaycan halkı fotoğraflar vasıtasıyla dünyaya anlatmaya devam etmelidirler.⁶⁵

Azerbaycan halkı 28 senedir mücadelesini kararlılıkla ve daha yoğun olarak dünya kamuoyunda sürdürmektedir. Azerbaycanlı masum sivillere karşı yapılan soykırım konusunda dünya devletlerinin gerekli tutumu takınacaklarına ve sorumluların cezalandırılmaları için de gerekli tavrı sergileyeceklerine olan inançlarını da korumaya devam etmektedirler. Bu konuda basına ve medyaya, bu olayların yegâne kanıtları olan görüntülerden fotoğrafları ve video kayıtları, yaşayan canlı tanıklarla birlikte yayınlanmaları, topluma yansıtılmaları konusunda büyük görevler düşmektedir. Azerbaycan halkının kalplerindeki kurşun yaraları iyileşinceye dek!

İlk zamanlar kamuoyuna yeterince verilmeyen bu görüntülerin yansıttığı katliamın boyutlarının büyüklüğü, daha sonra tanıkların anlatımlarında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Haber amaçlı ve dünyaya duyurmak üzere tespit edilen bu fotoğraflar, tanıklarıyla birer “*kanıt*” ve “*gerçeğin*” ifadesidir. Olayın tanıklarının ifadeleriyle birebir örtüşen fotoğraflar, bu vahşete sebebiyet verenlerin nasıl bir ruh hali içinde olduklarını da göstermektedir. Bebeklere, hamile kadınlara, yaşlı ve çaresizlere insanlık dışı saldırı ve muamelelerde bulunan toplumun bu kesiminin de ayrıca, bir araştırma konusu olarak sorulanması gerekmektedir.

Bu fotoğraflar, katliamları yaşayıp sağ kurtulanların bile sözlü ya da yazılı anlatımlarından çok fazla detayı yansıtmakta ve çok etkili olmaktadır. Ayrıca, soykırım ve insanlık suçlarını yansıtan, geçmişin hafızası sayılan bu görsellerin hemen her ülkede sergilenmesi, diğer toplumların da bu acı ile yüzleşmesine vesile olacaktır. Zira görsel imgeler, bakanlar üzerinde hem kısa hem de uzun vadede güçlü etkiler bırakacaktır.

Daha da önemlisi, geçmiş ile bugün, ölen ile kalan arasında simgesel bağ kurmayı başaran ve tanıklardan gelecek kuşaklara bilgi aktarımı ile bir uyanış sağlanacaktır. Ancak bu süreç kışkırtıcı olarak yürütülmemelidir, kontrollü hareket edilmelidir. Aradan yirmi sekiz yıl geçmesine rağmen katliamın faillerine herhangi bir yaptırım uygulanmaması Azerbaycan halkının acısını daha da arttırmaktadır. Bununla birlikte, vahşet ve soykırım kurbanlarının imgeleri, işlenen suçlara sosyolojik ve duygusal açılardan tanıklık etmesinin yanı sıra, uluslararası hukuki süreçlerde ve mahkemelerde de kanıt olarak rolü vardır.

⁶⁵ Hocalı katliamının analizi ve uluslararası bakış açısıyla yorumlayan bir çalışma için bkz. *Khocaly Tragedy an international view*, Editör: Tale Heydarov - Taleh Baghiyev, The London Azerbaijan Society, 2007.

Hocalı katliamı, amaç, yöntem ve boyutu açısından Nazilerin İkinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirdikleri soykırım ile aynı özelliklere sahiptir. 21. yüzyılda, sürekli örtbas edilmeye çalışılan bu toplumsal faciayı “ifşa” eden fotoğraflar, tanıkların anlatımları ile sorgulanmakta ve insanlığın ortak vicdanı olarak bir kez daha tarihe kaydedilmektedir.

Bu çalışmanın hedeflerinden birisi de, kamuoyunda tespit edilen fotoğrafların varlığına dikkati çekmek ve herhangi bir şekilde “örtbas edilmelerini” engellemek gayretidir. Aynı zamanda, olayın tanıklarıyla “ifşa” edilen bu görüntülere, yani fotoğrafların belgelediği ve toplum üzerinde yarattıkları dehşet duygusunun çok ötesinde bir boyutu olduğunu göstererek, başkalarını da “tanık” olmaya davet etmektir.

Son söz olarak; bu katliamı yapanlara karşı kullanılacak en etkili silahın “tarihî bir kanıt” olarak bu fotoğraflar üzerinde çalışma olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü bunlar gerçektir. Olay, çeyrek yüzyılı aşkın süredir her ne kadar unutturulmaya çalışılsa da, bu fotoğraflar unutturmaz ve bütün detayları korur. Fotoğrafların belgelediği “Hocalı katliamı”, 21. yüzyılın sonunda dünyada gerçekleşen en korkunç olaylardan biridir ve Srebrenitska’da olanlara çok benzemektedir. Yalnız, Srebrenitska katliamını yapan Sırp lar uluslararası kanunlara teslim edilirken, Hocalı katliamından sorumlu Ermeniler, dünya kamuoyu karşısında hala başlarını dik tutabilmekte ve hala öldürülen Azerbaycan Türkleri’ne “kurban” gözüyle bakılmamaktadır.

Kaynaklar

Milliyet Gazetesi, 1 Mart 1992; 2 Mart 1992; 3 Mart 1992; 4 Mart 1992; 5 Mart 1992; 6 Mart 1992; 7 Mart 1992.

AĞAOĞLU, Elnur: “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırımı Günü”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001.

AŞIRLI, Akif: *Hocalı Türkün Soykırımı*, Bakü 2005.

ATAR, Zafer - DEMİRKOL, Kurtuluş: “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Mart 2015), Manisa.

ATMACA, Tayfun: *Sosyal Sömürülen Topraklarda Sürgünler ve Soykırımlar*, Ankara 2009.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Ankara 2001.

BECKER, Howard: “Photography and Sociology”, *Studies in the Anthropology of Visual Communication 1*, Northwestern University Press, Evanston 1974.

DEĞER, Ozan: “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek ve Sırbistan Karadağ Kararı”, *Uluslararası İlişkiler*, 6 (22), Yaz 2009.

BODUR, Feyyaz: “Fotoğraflarla Siyasal Propaganda: 21 Temmuz 2007 Tarihli Gazetelerde Siyasi Partilerin Propaganda Amaçlı İlanlarında Kullandıkları Fotoğraflardaki Söylemler”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2007.

BORAN, Aziz: *Mart Faciasından Hocalı’ya Azerbaycan’da Ermenilerin Türk Soykırımı*, Aktaran: Sebahattin Şimşir, IQ Yayınları, İstanbul 2013.

ÇAY, Abdülhaluk: “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu Bil-*

dirileri (8-12 Ekim 1984), Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985.

EROĞLU, Mecbure: *Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, Köksav Yayınları, Ankara 1999.

FEİGH, Erich: *Gerçekleri Resimlerle Ortaya Çıkarıyor-Ermeni Mitomonyası*, çev. Can Ceylan, 2007.

HASANOĞLU, Fuad: “Ermenistan Azerbaycan, Dağlık Karabağ İhtilafı ve Bilimsel Yönleri”, *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF 2011.

İBAYEV, Vefaddin: “Yukarı Karabağ İhtilafında Ermenistan’ın Uluslararası Hukuku Çiğnediği Durumlar”, *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF, 2011.

Khojaly Tragedy an international view, Editör: Tale Heydarov - Taleh Baghiyev, The London Azerbaijan Society, 2007.

QULİYEV, Vilayat: *Azerbaycan’da Ermeni Zulmü*, Ozan Neşriyat, Bakü 2001.

LIGHT, Ken: “Sosyal Belgesel Fotoğrafçı”, çev. Merter Oral, *Toplumbilim*, Sayı: 19, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006.

MAHMUDOV, Yakub: “Karabağ Tarihi”, *Karabağ Sorunlar ve Gerçekler*, GYF, 2011.

MEMETOVA PAŞAYEVA, Ganire: *Hocalı Soykırımı 26 Fevral 1992 Tanıkların Dilinden*, Bakü 2013.

ÖZARSLAN, Bahadır Bumin: “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4 (1), 2014.

ÖZDEMİR, Beyhan: *Toplumsal Bilincin Oluşmasında Belgesel Fotoğrafın Önemi*, <http://www.belgeselfotograf.com/aid=14.phtml>.

SABİROĞLU, Şamil - BAYRAMKIZI, Efsane: “Bir Kış Günü Vahşeti: Hocalı”, *Eko Avrasya*, Ankara 2012.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin: *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011.

SONTAG, Susan: *Başkalarının Acısına Bakmak*, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2004.

SZTOMKA, *Vizualnaya Sotsiologiya Fotografiya Kak Metod İssledovaniya (Görsel Sosyoloji-Araştırma Yöntemi Olarak Fotoğrafçılık)*, Moskova 2007.

The Series of “The true facts about Garabagh”, Haydar Aliyev Foundation, Azerbaycan.

TOKSOY, Gamze: *Sosyal Bilimsel Düşünce İçinde Görüntülerin Yeri ve Fotoğrafın Potansiyeli*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

ÜNAL, Cemil: “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan Olayları”, *Azerbaycan Türk Kültür Tarih Dergisi*, Azerbaycan Türk Kültürü Derneği Yayınları, Ocak-Mart 1988, Ankara.

ÜREKLİ, Tuğba: *Sosyolojik Araştırma Sürecinde Toplumcu Belgesel Fotoğrafın Kullanımına Bir Örnek: Hocalı Katliamı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel sanatlar Enstitüsü, Isparta 2013.

ÜREKLİ, Tuğba: “Hocalı Soykırımı’nın Tanığı Rehber Beşiroğlu İle Söyleşi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 327, Cilt: 55, Mart 2014.

YILDIRIM, Dursun - ÖZÖNDÖR, M. Cihat: *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.

YURDALAN, Özcan: *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2007.

ZAHAROVA, N. Yu.: “Vizualnaya Sotsiologiya: Fotografiya Kak Obyekt Sotsiologičeskogo Analiza”, *Jurnal Sotsiologii i Sotsialnoy Antropologii*, Tom XI, No: 1, 2008.

Ekler

Ermenilerin İşgal Ettiği Azerbaycan Topraklarını Gösteren Harita

16 September 1989.
Tbilisi-Baku passenger bus was exploded, 5 people died, 25 wounded.

8 January 1992.
Terror act was committed in the ferry moving in the route of Krasnovodsk-Baku from Turkmenistan, 25 people died, 88 wounded.

18 February 1990.
Shusha-Baku passenger bus was exploded, 13 people wounded.

6

ACTIVITY OF ARMENIAN TERRORIST ORGANIZATIONS AGAINST AZERBAIJAN

Ermeni Terör Olayları, 1990-1992.

Karabağ'dan Kaçan Azerbaycan Türkleri

Kaçarken Katledilenler

Arazilerde Katledilen Azerbaycan Türkleri

Ermeni Katliamının Kurbanları, 1992.

Hocalı Katliamında Bebek ve Çocuk Kurbanlar

Katliamda Yakınlarını Kaybeden Azerbaycanlı Kız Çocuğu, Kucağında Kardeşiyle, 1992.

Hocalı Katliamı Haberleri, **Milliyet Gazetesi**, 1992.

Hocalı Katliamı'na Dair
Rehber Beşiroğlu'nun Haberi,
Milliyet Gazetesi, 1992.

Rehber Beşiroğlu ile Bir Röportaj Sırasında, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,
İstanbul 2014.